

ГЕОПОЛИТИЧКИ УТИЦАЈИ НА РАШКУ ОБЛАСТ ТОКОМ ИСТОРИЈЕ

GEOPOLITICAL IMPACTS ON RASKA REGION THROUGHOUT HISTORY

*Растислав Стојсављевић¹, Милка Бубало Живковић¹, Млађен Јовановић¹,
Тамара Лукић¹, Бојан Ђерчан¹*

РЕЗИМЕ: *Рашка област у југозападном делу Републике Србије представља потенцијално жариште сукоба на додиру народа различитих вероисповести, православља и ислама. Услед интереса великих сила ово подручје је увек имало важан геостратешки значај. Налазећи се на периферији наше државе, Рашка област ипак може да одигра много већу улогу због сукоба у јужној српској покрајини Косову и Метохији. Такође, Рашка област у плановима великих сила се налази на тзв. „зелена магистрала“ од Сарајева према Тирани и даље на путу ка Малој Азији што представља додатан проблем за све веће тражење локалних верских вођа ка аутономији.*

Кључне речи: *Рашка област, геополитика, Србија, историја*

ABSTRACT: *Raska region in the southwestern part of Serbia is a potential focal point of conflict at the contact of the people of different religions, Orthodox Christianity and Islam. Due to the interests of great powers, this area has always had an important geo-strategic importance. Situated on the outskirts of our state, Raska region, however, it may play a greater role for conflict in the southern Serbian province of Kosovo and Metohija. Also, the Raska region in the plans of the great powers is on the so-called "Green Highway" from Sarajevo to Tirana, the path to Asia, which represents an additional problem for the growing of local religious leaders seeking to autonomy.*

Key words: *Raska region, geopolitics, Serbia, history*

¹ Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Трг Доситеја Обрадовића 3, Нови Сад; www.dgt.uns.ac.rs; rastislav.stojisavljevic@dgt.uns.ac.rs

УВОД

Рашка област представља подручје у коме се формирала једна од најранијих српских држава. То је подручје коју Срби насељавају најмање хиљаду година, још од династије Властимировић из IX века (Благојевић, 1983). Због специфичног географског положаја, многи народи су током векова пролазили овим подручјем, више или мање се задржавали и покушавали, а у мањој или већој мери остваривали да утичу на промену етничке и верске структуре ове области.

Данас је то верски подељена област између хришћана православца и муслимана, па су услед разноразних притисака из иностранства тензије често присутне. Конфликти и сукоби у овој области због интереса великих сила били су чести. Услед тога се демографска и верска структура мењала. Овај рад би требало да укаже на неке од утицаја коју су вршени у овој области и да ли су оправдане садашње тензије између народа у Рашкој области.

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ РАШКЕ ОБЛАСТИ

Рашка област се налази у југозападном делу Србије обухватајући општине у Рашком и Златиборском округу Нови Пазар, Сјеница, Рашка, Нова Варош, Пријепоље, Тутин и Прибој (www.raskaoblast.com).

Кроз Рашку област пролазе важни путни и железнички правци према јужној српској покрајини Косово и Метохија и Републици Црној Гори. Ова област представља и географски и саобраћајно централно место Балканског полуострва. Бли-

Карта 1. Положај Рашке области у Србији

Map 1: Geographical position of Raska region in Serbia

Извор: www.raskaoblast.com

зина црногорске границе и границе са Босном и Херцеговином омогућава велике потенцијале за развој трговине и пласман трговинских производа ван Србије.

Географски положај Рашке области има и негативну страну услед близине кризног подручја административне границе са јужном српском покрајином Косово и Метохија као и честих блокада прелаза. Услед непостојања органа власти Републике Србије у њеној јужној покрајини, Рашка област постаје периферни крај Србије што се одражава у економској ситуацији ове области.

ПРИРОДНИ УСЛОВИ КАО ГЕОПОЛИТИЧКИ ЧИНИЛАЦ РАШКЕ ОБЛАСТИ

Рељеф Рашке области је већим делом брдско-планински, са благо заталасаним платоом Пештерске висоравни, која се налази у делу Србије према административној граници са Црном Гором. Крај оивичавају планине Голија, Рогозна, Гиљева, Златар и делом Копаоник и Златибор. Пештерска висораван, позната је по својим пашњацима и пропланцима, који због здраве хране и чисте воде, омогућавају да се становништво бави сточарством и производњом, како млечних прерађевина, тако и вуне од оваца које гаје у бројнијим стадима. Предео са нешто вишом просечном надморском висином од долина река које га уоквирују увек је имао и важно војно-стратешко значење.

Клима у Рашкој области је углавном умерено-континентална, док у неким пределима има и облика жупске климе, као и планинске. Дежевски крај, код Новог Пазара, са прилично повољном климом има предиспозиције за гајење разних врста воћа, које по приносима и квалитету предњачи у нашој земљи.

Повољном геополитичком положају Рашке области доприносе и развијена површинска хидрографија. Рашка, Моравица, Увац и Лим су реке око којих су се сконцентрисала насеља, а у њиховим долинама су били правци упада бројних војски током историје.

По ужем схватању Рашком облашћу се подразумева територија која обухвата само насеља у долини Рашке са центром у Новом Пазару, док је по ширем схватању то простор између Дурмитора и Сињајевине на западу, Комова и Проклетија на југу, Копаоника до Косовске Митровице на истоку и Моравске Србије на западу (Гиговић, 2011). Дакле, област Рашке у ширем смислу била би подељена између две државе: Србије и Црне Горе.

ПОРЕКЛО ИМЕНА РАШКЕ ОБЛАСТИ И ЊЕНА ДАНАШЊА ИНТЕРПРЕТАЦИЈА

Рашка област се први пут помиње у историјским изворима у другој половини XII века када се овде успоставила династија Немањића и на престо дошао Стефан Немања (1166-1196). Његова престоница је био средњовековни град Рас па није искључено да је по граду и цела тадашња држава добила име. Световно име Све-

тога Саве, сина Стефана Немање, било је Растко које опет у свом корену има слова „рас“ (Благојевић, 1989).

Када се средњовековна српска држава проширила на долине Велике Мораве, Јужне Мораве, садашњу територију Косова и Метохије, а касније и до Саве и Дунава, Рашка област представља само једну област у широј држави Србији, уз друге области Зету, Моравску, Мачву итд. Ова термин се користи и у бројним повељама између Србије и Угарске током XV века где се Србија назива „Расциа“ (Јиречек, 1981).

Данашњи погрешан начин интерпретације Рашке области је назив „санџак“. Нажалост, овај погрешан назив ушао је и у научну и стручну терминологију. Санџак преставља административно – управну јединицу која је постојала у Османлијском царству. „Санџак“ на турском језику значи „застава“ (Терзић, 1996). После рушења апсолутистичког султанског поретка 1921. године и проглашења републике Турске, престао је да постоји и административно – управни термин „санџак“. Новопазарски санџак би требало сматрати као искључиво административну територију која је постојала у оквиру Османлијском царства од 1864. до 1880. године (Дашић, 1994). Оваквих административних јединица било је широм Османлијског царства. После I балканског рата и ослобођења Србије 1912. године, Новопазарски санџак престаје да постоји јер је изашао из оквира турске владавине.

У току I светског рата, тачније 1917. године, Аустроугарска монархија како би пренела свој геополитички утицај са територије Босне и Херцеговине, коју је анектирала 1878. године, на подручје Србије, почиње да врши притисак на становнике муслиманске вероисповести из ове области да захтевају аутономију (Терзић, 1997). Такође, почиње интензивно да се користи назив „санџак“ за ову област.

Из свих ових разлога уочава се да данас у научној и стручној терминологији, а да се не говори о присутности у медијима, постоји одређена конфузија око коришћења назива ове области. Како се буде повећавао притисак за што ширу аутономију ове области у оквиру државе Србије, тако ће погрешан термин „санџак“ све више бити у употреби.

РАШКА ОБЛАСТ НА ДОДИРУ ПРАВОСЛАВЉА И ИСЛАМА

У данашњим насељима Рашке области доминира верска дуалност између православног хришћанства и ислама. У појединим насељима она је уједначена, а у појединим доминира једна од њих.

Ислам је религија која формирана у VII веку на Арабијском полуострву. До краја тог века, ислам се шири у свим правцима и стиже на запад до обалних крајева Северне Африке, Шпаније и Португалије, на југ до Језерске висоравни у Источној Африци, на исток до Индије, а касније Индонезије и на север до централних делова Балканског полуострва.

На територији Рашке области ислам продире у првој половини XV века када су се већ 1456. године поједини делови средњовековне српске државе нашли под

турском влашћу. Коначан пад средњовековне српске државе под турску власт, 1459. године утицао је да се велики број људи из јужних крајева које је Османлијско царство раније покорило насели у ове новоосвојене крајеве. Касније, током векова турске окупације велики број Срба православне вероисповести који није мигрирао на север, прешао је насилно или добровољно у ислам. Не само да су променили веру, већ током историје потурчени Срби су изгубили и национални идентитет.

Православље је део хришћанства који је успостављен у Источном римском царству са центром у Константинопољу (Цариграду) после „великог раскола“ хришћанске цркве 1054. године. Православна црква није унитарна као католичка већ постоје аутокефалне патријаршије у свакој православној земљи.

На ове просторе православље се успоставило од најранијих почетака српске државе да би се потом оно померало на север услед миграција становништва.

Као и у другим деловима света, и у Рашкој области долази до потпаљивања тензија и напетости услед верске различитости које су због политичке ситуације током историје биле више или мање изражене.

ПРОМЕНА НАЦИОНАЛНЕ И ВЕРСКЕ СТРУКТУРЕ У РАШКОЈ ОБЛАСТИ

Пописи становништва од 1948. године па до 2002. године садрже одговарајуће статистичке податке о броју становника одређене вероисповести на одређеној територији. Међутим, сваки попис у зависности од интереса одређене власти имао је различите националне категорије за које су се становници опредељивали. У пописима пре II светског рата, није постојала национална припадност муслиман већ искључиво таква верска припадност. Пре II светског рата Комунистичка партија Југославије у својим предизборним обраћањима народима пропагирала је термин „муслиман“ и као националну припадност као наставак политике Аустроугарске из 1917. године. По попису из 1948. године је тако успостављена категорија националне припадности „муслиман (југословенског порекла)“ која до тада није била у употреби (Попис становништва, 1948).

По попису из 1953. године дошло је до избацивања ове националне категорије из пописа да би на наредном попису 1961. године она опет уврштена али и преформулисана из категорије „муслиман (југословенског порекла)“ у категорију „муслиман“ (Попис становништва, 1953, 1961). На свим каснијим пописима користио се термин „муслиман“ (Попис становништва, 1971, 1981, 1991, 2002). Уколико се од 1948 до 2002. године горе наведене категорије сведу под једну „муслиманска националност“ може се пратити број тако изјашњених становника. По попису из 2002. године се јавља и национална припадност „бошњак“. Ако се анализирају два последња пописа, по попису из 2002. године уочава се да 44% становништва Рашке области чине Срби православне вероисповести, док се 55% становништва изјаснило као „Муслимани“ или Бошњаци у националном и да исповеда ислам у верском смислу. У односу на 1991. годину није дошло до значајније промене етничке структуре.

ГЕОПОЛИТИЧКИ УТИЦАЈИ НА РАШКУ ОБЛАСТ ТОКОМ СРЕДЊЕГ ВЕКА

Приликом формирања Рашке области у оквиру српске државе у другој половини XII века Стефан Немања се суочио са јаким утицајем Византије која је тада била у напону снаге. Геополитички утицаји на Рашку област су допирали са југа, из правца данашње Албаније и Македоније. За време династије Немањића ова област била је језгро српске државе, геополитички нуклеус одакле се српске земље шире у свим правцима у наредних 200 година. Иако је највећи утицај на првобитну српску државу био из правца југа услед територијалних претензија Византијског царства, утицаји су били јаки и са западне стране из Зете (данашње Црне Горе).

Византијско царство је до формирања српске државе и подизања града Раса управљало територијом данашње Рашке области борећи се за превласт на овим просторима са Угарском, а у појединим деловима IX и X века и са Бугарском. Формирањем српске државе дошло је до слабљења утицаја Византије према северу и Угарској као и јачи утицај католичке цркве са центром у Риму на приобалне делове данашње Црне Горе, западне Херцеговине и јужне Далмације. Требало би имати у виду да је Ватикан почео са рушењем византијске власти у пределима данашње Црне Горе читав век раније организовањем устанка зетских сељака (1035-1042) који се завршио формирањем независне зетске државе. Ова држава је изгубила своју независност 1180. године када је њен краљ Бодин изгубио битку од Стефана Немање. Од тада Зета прелази у састав српске средњовековне државе са центром у граду Расу. Ипак, са приморја је и даље долазио јак утицај Ватикана, пре свега преко трговачких дубровачких и млетачких каравана.

Геополитички утицај на Рашку област из правца запада није током овог периода био војни већ искључиво верски. Тиме иде у прилог и покретање јеретичке групе богумила у данашњим источним деловима Босне и Херцеговине који су били у саставу српске средњовековне државе. Стефан Немања и његов син Стефан Провенчани (1196-1227) су успели да потисну богумиле и угуше њихов покрет. Утицај католичке цркве посебно је био значајан у приморским српским крајевима Травунији и Захумљу којима је управљао кнез Вукан, старији брат краља Стефана Провенчаног.

Колико је утицај католичке цркве био јак говори и чињеница да је Стефан Провенчани када се крунисао 1219. године добио круну од папе Иноћентија VI, а не од цариградског партијарха како се дало претпоставити.

Током XIII века утицај Византије на средњовековну српску државу са центром у Рашкој области није престајао. Што је српска држава била слабија и њен владар био војно и државнички неспособнији, то је византијски утицај био јачи. Тако је најстарији син Стефана Провенчаног Радослав (1227-1234) био толико под утицајем Цариграда да је у своје презиме додао назив Дука. Због велике пристрасности Византији он је збачен са власти од стране властеле и народа и наследио га је његов млађи брат Владислав.

У другој половини XIII века, поготово када је српска држава ојачала под краљем Милутином (1282-1321), почињу прва значајнија српска освајања византиј-

ских територија до јужне Македоније и градова Воден, Хлерин, Мелник. Данашње Скопље је тада постало део српске државе.

Крајем XIII века почиње да јача утицај Угарске краљевине. Тај утицај ће бити јак на српску државу до њеног пада под турску власт 1459. године, међутим утицај Угарске на Рашку област постојао је на почетку овог периода за време владавине краља Драгутина (1276-1282) када је Угарска држала Мачву у свом поседу. Јачи утицај Угарска је испољила средином XIV века у току Душанових освајања по Византији када је угарска војска у два наврата пустошећи и палећи све пред собом дошло чак и до манастира Жиче.

Бугарска је испољавала територијалне претензије према Србије током целог XIII века да би то кулминирало у првој половини XIV века, тачније 1330. године у битки код Велбужда када су поражени и током средњег века њихов утицај престаје.

За време Милутинових, а поготово Душанових освајања језгро српске државе се премешта на југ. Владари династије Немањића нису имали престоницу већ више градова и двораца у којима су столовали. Међутим, приметно је све веће јачање градова ка југу. Томе иде у прилог и Душаново крунисање за цара у Скопљу на Ускрс 16.4.1346. године.

Притисак на Рашку област почиње крајем XIV века и то од стране тада нове силе на Балкану, Турске. После Маричке битке (1371. године) и Косовске битке (1389. године) Турци су током наредних пар деценија заузели скоро читаву Македонију и Албанију, а после битки на Ровинама (1393. године) и код Никопоља (1394. године) освајају и читаву Бугарску. Стални турски упади почињу и у тадашњу Зету и јужне делове Херцеговине. Тиме је утицај и притисак Османлијског царства на Рашку област ојачао са три стране. Између становника Рашке области и Турака једина област је била Косово и Метохија.

У периоду 1428 – 1456. године за време владавине Ђурађа Бранковића бројни ратови између Срба и Турака дешавали су се управо у јужним српским земљама, делом и у Рашкој области. После 1456. године, када је Рашка област пала под турску власт, велики број Срба се исељава у још ослобођене северне српске крајеве, а после пада српске државе 1459. године у Босну и Угарску.

РАШКА ОБЛАСТ ПОД ОСМАНЛИЈСКОМ ВЛАШЋУ

Током дугог периода турске владавине 1456 – 1912. године, етничка и верска структура становника Рашке области се потпуно изменила. Велики број становника муслиманске вероисповести се населио док је велики број Срба православне вере мигрирао североно до Саве и Дунава у Угарску. Велики број становника је примио муслиманску веру како би могао опстати у овим пределима (Шабановић, 1964).

Током прве половине XV века Рашка област била је периферна област у српској држави. То се одразило поготово после 1428. године када је Смедерево постало престони град Србије. Међутим, продором Турака променио се и геополитички

положај Рашке области. Она је постала главни пут куда се Турци кретали према Босни и даље на запад долинама река Ибра, Рашке, Западне Мораве, Лима и Увца.

По избијању Првог и Другог српског устанка Рашка област била је кратко ослобођена од Турака. Њен важан стратегијски значај увидео је Карађорђе који је у Првом српском устанку кроз Рашку област усмерио главни правац напада својих снага према југу.

Иако се 1912. године после Првог балканског рата Турска повукла са ових простора остаје њен велики утицај у овој области, како културни тако и верски и национални. Како то изгледа може се сагледати из изјаве једног становника Рашке области муслиманске вероисповести која гласи: „Турска је отишла из Санџака уз балканске ратове, али је попут звијезде на небу кад полети, остаг траг, блесак од њене свјетлости. Тако је иза Турске остао њен дух, њена етика, хуманизам исламских квалитета.“ (Препород, 1991). Из ове изјаве може се уочити колико је етничко, културно и политичко неслагање између становника који су били под утицајем исламске културе према њиховој садашњој држави Србији.

После Берлинског конгреса 1878. године Рашка област постаје важна геополитички чвор на Балканском полуострву која је била у интересним сферама Србије, Црне Горе, Турске и Аустроугарске. Србија је тежила да потпуно ослободи Рашку област од Турака у сарадњи са Црном Гором. Турска је хтела да се преко Рашке области и Косова и Метохије што дуже садржи на овим просторима и да има везу са својим јаким верским и националним упориштем у Босни и Херцеговини. За Аустроугарску је Рашка област била стратегијски коридор њиховог продора на исток. Коначан прекид утицаја Аустроугарске на Рашку област дошао је распадом ове царевине по завршетку I светског рата 1918. године.

УТИЦАЈ НА РАШКУ ОБЛАСТ У XX ВЕКУ

После завршетка I светског рата Рашка област улази у нову државу Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, 1929. године названу Краљевину Југославију. Тада долази период мира до почетка II светског рата. Идеја југословенства утицала је на то да се етничке тензије барем привидно смире. Тридесетих година XX века комунистичка партија Југославије пропагира идеју о стварању аутономије за Рашку област називајући је при том „Санџак“ (Миливојевић, 2006). То је уствари идеја која је наставак пропаганде Аустроугарске која је кулминирала 1917. године захтевајући аутономију Рашке области.

За време II светског рата Рашка област је била под окупацијом немачких и албанских снага са Косова и Метохије. План сила Осовине био је да регион Рашке области поделе Немачки Рајх и тзв. „Велика Албанија“. После завршетка рата Рашка област улази у састав Народне Федеративне Републике Југославије, а касније Савезне Федеративне Републике Југославије, у оквиру Социјалистичке Републике Србије.

Као што је већ напоменуто, у појединим пописима појавила се нова категорија националности Југословен муслиманске вероисповести и Муслиман. Оста-

је нејасно зашто је формиран парадокс да се у попис становништва убаци национална припадност једне верске заједнице, што нигде у свету више није случај. По попису из 2002. године појавила се нова национална категорија „Бошњак“, па се под утицајем Исламске заједнице у Србији и њихових верских вођа већина становника Рашке области муслиманске вероисповести изјаснило као ова национална мањина.

Слика 1. „Бошњачка“ застава

Figure 1. "Bosniak" flag

Извор: www.bosnjaci.org.me

Национално опредељење на пописима је утицало на то да се у другој половини XX века јаве идеје о аутономији Рашке области у оквиру Републике Србије. Устав из 1974. године формирао је у оквиру Социјалистичке Републике Србије две аутономне покрајине: Војводину и Косово и Метохију. То је навело поједине политичке и верске групе у Рашкој области, поготово у насељима са претежним муслиманским живљем да појачају своје тежње ка аутономији а у томе су имали и подршку појединих држава као што су Турска и Албанија.

Последња деценија XX века и грађански рат у Хрватској и Босни и Херцеговини као и сукоби у јужној српској покрајини Косову и Метохији утицали су да иовако деликатно и осетљиво питање „права мањина“ у Рашкој области буде додатно појачано. Свакако да би неке суседне државе имале користи од тога, пре свега Албанија и Босна и Херцеговина које теже да појас са претежним муслиманским живљем споје између њихове две државе.

РАШКА ОБЛАСТ У НАЈНОВИЈИМ СВЕТСКИМ ЗБИВАЊИМА

Љ. Глигорић (2010) наводи 4 интересне сфере интереса на Балканском полуострву. Овде ће бити приказане делови сфера интереса које су значајне за Рашку област.

1. српска сфера интереса – Рашка област представља мост који спаја Србе из Србије и Србе који живе у Црној Гори. Евентуалним прекидањем тог моста смањила би се снага српског православног становништва и оснажио

исламски утицај увучен у јужни део Србије. Српска историја и култура су зачели у овим пределима, па Србија и из тога угла има моралну улогу да одржи што јачи утицај у Рашкој области.

2. немачка сфера утицаја – још у I и II светском рату Немачка је показала претензије ка ширењу према истоку (Drang nach Osten). Немачка стога одржава традиционално добре односе са исламским светом, Албанијом, Босном и Херцеговином, Албанцима на Косову и Метохији, па и Исламским заједницама у Србији.
3. турска сфера интереса – протеривањем Турске са простора Рашке области пре једног века, није обесхрабио Анкару да и касније током XX века врши свој утицај у овим крајевима. Турска себе сматра „леgitимним заступником муслиманског становништва на Балкану“. Циљ је формирање муслиманске дијагонале тзв. „зелене трансверзале“ који се простире од Мале Азије, Тракије, Македоније, Косова и Метохије, Рашке области до Цазинске крајине у Босни и Херцеговини (Глигорић, 2011).

Слика 2. „Зелена трансверзала“ на Балканском полуострву

Figure 2. "Green transversal" in the Balkans

Извор: www.balkanstudies.org

4. америчка сфера утицаја – долажењем трупа КФОР-а као део НАТО пакта, САД су успоставили војно присуство у јужној српској покрајини Косово и Метохија. Рашка област која је гранична са јужном српском покрајином има веома важан стратешки положај везивања утицаја САД са Косова и Метохије на Босну и Херцеговину где је амерички утицај војно, политички и економски веома јак.

ЗАКЉУЧАК

Најновија збивања на почетку XXI века утичу да се повећава утицај страних сила на Рашку област, пре свега Турске и западних сила. Тиме се подстичу и унутрашњи сукоби између етнички различитих народа. Подељеност исламске заједнице у Србији показује да ни муслимани немају јединствен став око неких важних питања. Покушај бојкотовања пописа октобра 2011. године, оснивање Бошњачке академије наука и уметности, показује да поједине политичке и верске структуре у Рашкој области, поготово у насељима са претежно муслиманским живљем не признају државне органе Републике Србије.

Политичке, националне и верске тензије у Рашкој области потпомогнуте од великих сила у стању су да отворе ново жариште које Република Србија за сада не спречава. Томе у прилог иде и догађај из септембра 2010. године када је на светском кошаркашком првенству репрезентација Турске савладала репрезентацију Србије, неколико стотина становника Новог Пазара одушевљено изашло на улице и узвикивало: „Ово је Турска!“

Смиривање верских, националних и политичких тензија у интересу је свих становника Рашке области подељених по верској припадности.

Утицаји бројних држава током историје на Рашку област били су велики, од Византије до САД-а. То не би требало да буде чудно јер како наводи С. Хантингтон у „Сукобу цивилизација“ сукоби и тензије између народа настају на додиру источне и западне цивилизације, на додиру двеју различитих вера или народа.

ЛИТЕРАТУРА

- Благојевић, М. (1983): *Прејлед историјске географије средњовековне Србије*, Филозофски факултет, Београд.
- Благојевић, М. (1989): *Србија у доба Немањића*, Библиотека „Настава историје“, Београд.
- Гиговић, Љ. (2010): Геополитички и геостратешки значај Рашке области, *Војно дело*, vol. 62, бр. 1, стр. 111-135, Београд.
- Дашић, М. (1994): Административно – територијални положај Старе Рашке и настанак имена Санџак, *Обласни Спирит Рашке крајем XIX века и почетком XX века*, Пријепоље.
- Јиречек, К. (1981): *Историја Срба I*, Слово Љубве, Београд.
- Миливојевић, С. (2006): Комунистички концепт аутономије Косова и Метохије, *Баштина*, бр. 20, стр. 161-176, Београд.
- Попис становништва 1948. Верска и национална припадност становника, Савезни завод за статистику, Београд.
- Попис становништва, 1953. Верска и национална припадност становника, Савезни завод за статистику, Београд.
- Попис становништва, 1961. Верска и национална припадност становника, Савезни завод за статистику, Београд.

- Попис становништва, 1971. Верска и национална припадност становника, Савезни завод за статистику, Београд.
- Попис становништва, 1981. Верска и национална припадност становника, Савезни завод за статистику, Београд.
- Попис становништва, 1991. Верска и национална припадност становника, Савезни завод за статистику, Београд.
- Попис становништва, 2002. Верска и национална припадност становника, Републички завод за статистику, Београд.
- Препород, Исламске информативне новине, 15.8.1991., Сарајево.
- Терзић, С. (1996): Рашка или Санџак (о судбини обласног историјског имена Рашка), *Милешевски записи*, бр. 2, Пријепоље.
- Терзић, С. (1997): Употреба исламског фактора у балканској стратегији великих сила: Рашка и Санџачко питање, *Настава историје*, бр. 5, Друштво историчара јужнобачког и сремског округа, Нови Сад.
- Шабановић, Х. (1964): *Турски извори за историју Београда*, Историјски Архив Београда
- www.raskaoblast.com
- www.balkanstudies.org
- www.bosnjaci.org.me